

Забезпечення економічної безпеки на підприємствах ресторанного господарства

Гоблик-Маркович Н.М.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри готельно-ресторанної справи
Мукачівського державного університету

Ільтьо Т.І.

старший викладач кафедри готельно-ресторанної справи
Мукачівського державного університету

У статті розкрито актуальне питання забезпечення економічної безпеки на підприємствах ресторанного господарства. Зокрема, обґрунтовано, що безпека ресторанних підприємств забезпечує стабільність їх функціонування, стійкий розвиток і здатність протистояти небезпеці та перешкодам у досягненні бізнесових цілей, ефективність економічної діяльності та особисту безпеку персоналу й клієнтів. На теоретичному рівні визначено зміст поняття економічна безпека підприємства ресторанного господарства. Досліджено, що процес забезпечення безпеки підприємства є трудомістким і потребує значних матеріальних, інформаційних, фінансових ресурсів, що є об'єктами економічної безпеки підприємства. На практиці підприємства ресторанного господарства зіштовхуються з низкою проблем при забезпеченні економічної безпеки. Тому, за результатами проведеного дослідження визначено, що необхідним є створення системи моніторингу розвитку ресторанного підприємства з метою виявлення індикаторів економічної безпеки стану ресторану. У здійсненні моніторингу зацікавлені всі рівні управління ресторанного підприємства, що мають забезпечити безперервність спостереження за станом об'єкта моніторингу з врахуванням як фактичного стану так і перспектив розвитку підприємства ресторанного господарства. У дослідженні увагу приділено визначенню специфіки діяльності ресторанів, що дало можливість виділити наступні значення індикаторів економічної безпеки: нормальний, передкризовий, кризовий, критичний. Доведено, що підприємствам необхідно завчасно виявляти проблеми та вживати заходи, що спрямовані на запобігання загроз економічній безпеці підприємства ресторанного господарства. Проведений нами аналіз підходів до оцінки процесу забезпечення безпеки дав можливість виявити, що на даний час актуальною є проблема подальшого пошуку комплексних складових підвищення рівня безпеки підприємства ресторанного господарства, що може стати предметом подальших досліджень.

Ключові слова: безпека підприємства, економічна безпека, система моніторингу, об'єкти економічної безпеки, індикатори економічної безпеки, напрями забезпечення економічної безпеки.

Гоблик-Маркович Н.М., Ільтьо Т.І., ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕСТОРАННОГО ХОЗЯЙСТВА

В статье раскрыто актуальный вопрос обеспечения экономической безопасности на предприятиях ресторанного хозяйства. В частности, обосновано, что безопасность ресторанных предприятий обеспечивает стабильность их функционирования, устойчивое развитие и способность противостоять опасности и помех в достижении бизнес целей, эффективность экономической деятельности и личной безопасности персонала и клиентов. Теоретически определено содержание понятия экономическая безопасность предприятия ресторанного хозяйства. Доказано, что процесс обеспечения безопасности предприятия является трудоемким и требует значительных материальных, финансовых, информационных ресурсов, являющихся объектами экономической безопасности предприятия. На практике предприятия ресторанного хозяйства сталкиваются с рядом проблем при обеспечении экономической безопасности. Поэтому, по результатам проведенного исследования определено, что необходимо создание системы мониторинга развития ресторанного предприятия с целью выявления индикаторов экономической безопасности состояния ресторана. В осуществлении мониторинга должны быть заинтересованы все уровни управления ресторанного предприятия, которые должны обеспечить непрерывность наблюдения за состоянием объекта мониторинга с учетом как фактического состояния так и тенденций развития потенциала предприятия ресторанного хозяйства. В исследовании внимание уделено определению специфики деятельности ресторанов, что позволило выделить следующие значения индикаторов экономической безопасности: нормальный, предкризисный, кризисный, критический. Доказано, что необходимо выявление и принятие мер, направленных на предотвращение угроз экономической безопасности предприятия ресторанного хозяйства. В результате проведенного анализа существующих подходов к оценке процесса обеспечения безопасности выявлено, что в настоящее время остается актуальной проблема дальнейшего поиска комплексных экономических стимулов повышения уровня безопасности предприятия ресторанного хозяйства, что может стать предметом следующих исследований.

Ключевые слова: безопасность предприятия, экономическая безопасность, система мониторинга, объекты экономической безопасности, индикаторы экономической безопасности, направления обеспечения экономической безопасности.

Goblik-Markovich N.M., Iltlo T.I. ENSURING ECONOMIC SECURITY IN ENTERPRISES RESTAURANT BUSINESS

The article deals with topical issues of economic security in enterprises restaurant business. In particular, proved that the safety of restaurant business provides stability of their operation, sustainable development and the ability to confront danger and obstacles in achieving business objectives, effectiveness of economic activity and personal security of staff and customers. At a theoretical level defined meaning of economic security of restaurant business. Investigated the process of security enterprise is time consuming and takes a lot of material, information, financial resources, which is the object of economic security. In practice, the restaurant industry enterprises face a number of problems with economic security. Therefore, the results of the study determined that it is necessary to create a system of monitoring of catering businesses to identify indicators of economic security of the state of the restaurant. Interested in monitoring all levels of management of restaurant companies that should ensure continuity of observation of the monitored taking into account both the actual state and prospects of development of the enterprise restaurant management. In a study of attention given to the specifics of the restaurants, which allowed the following important indicators of economic security: normal, crisis, critical. Proved that businesses should help identify the problem and take measures to prevent threats to economic security company restaurants. Our analysis of approaches to assess the security made it possible to find that currently topical is the issue further search integrated components improve the security of enterprise restaurant management, which may be the subject of further research.

Keywords: enterprise security, economic security, monitoring system, objects of economic security indicators of economic security, economic security areas.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Ресторанне господарство України є високорентабельною галуззю економіки, надійним джерелом формування державного бюджету, важливим засобом культурного, пізнавального та духовного розвитку громадян. Сучасні дослідження підтверджують, що на підприємствах ресторанного бізнесу спостерігається значна невідповідність потреб і запитів споживачів обсягам і якості пропонованих послуг, у т. ч. йдеться про недостатній рівень безпеки, що обмежує інвестиційну привабливість у вказаній сфері. Безпека ресторанних підприємств забезпечує стабільність їх функціонування, стійкий розвиток і здатність протистояти небезпеці та перешкодам у досягненні бізнесових цілей, ефективність економічної діяльності та особисту безпеку персоналу й клієнтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

При дослідженні питань забезпечення безпеки підприємства суттєвий внесок у науку здійснили як вітчизняні так і зарубіжні науковці, серед яких О. Користін, О. Барановський, Л. Герасименко, О. Джужі, Н. Стельмашук, а, зокрема, дослідженню безпеки підприємства готельно-ресторанного господарства присвячені праці І. Школи, Х. Роглева, О. Головка. Незважаючи на широкий спектр досліджень щодо проблем та заходів із забезпечення безпеки підприємства, вивчення сутності й структури безпеки підприємств ресторанного бізнесу залишається поза увагою більшості наукових робіт.

Формулювання цілей статті (постанова завдання). Метою дослідження є аналіз та визначення змісту економічної безпеки

підприємства ресторанного господарства, обґрунтування умов щодо забезпечення економічної безпеки на підприємствах ресторанного бізнесу, а також визначення небезпек, що негативно впливають на стан захищеності суб'єктів господарювання та споживачів ресторанних послуг.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ресторанне господарство – важлива складова туристичної інфраструктури, яка відіграє ключову роль у формуванні туристичного продукту на світовому ринку послуг. Однією з особливостей ресторанного бізнесу є те, що він піддається прямому й опосередкованому впливу зовнішнього середовища, що й зумовлює відповідні ризики. Будь-яке підприємство ресторанного типу відчуває ризики, пов'язані з його виробничою, комерційною, посередницькою та іншою діяльністю. Фактор ризику змушує керівників ресторанних підприємств економити фінансові та матеріальні ресурси, розраховувати ефективність нових проектів, комерційних угод. Він визначає небезпеку втрати ресурсів або недоотримання доходів у порівнянні з раціональним використанням ресурсів. Ризик у діяльності ресторанного господарства – це ймовірність того, що підприємство зазнає збитків або витрат у разі прийняття управлінського рішення, яке не виконується, або під час прийняття якого були допущені помилки [1, с. 137].

Тому актуальним є питання забезпечення економічної безпеки на підприємствах ресторанного господарства. Зокрема, важливим аспектом діяльності будь-якого ресторанного підприємства є безпека клієнтів. Ресторатори повинні гарантувати своїм

клієнтам максимальний рівень безпеки під час надання послуг харчування, проведення дозвілля та ін.

З перших років переходу України до ринкового типу економіки дуже гостро постає питання забезпечення безпеки здійснення економічної діяльності, зокрема на мікрорівні – рівні суб'єктів господарювання [2].

Важливою складовою національної безпеки є економічна безпека підприємств, яка впливає на розвиток всієї країни в цілому, адже від стабільного функціонування, розвитку, гарантованого захисту матеріальних і фінансових ресурсів окремого господарюючого суб'єкта залежить економічна безпека України. На мікрорівні економічна безпека менш досліджувана, ніж на макрорівні. Необхідно розглядати підприємство з точки зору забезпечення її безпеки.

Всі визначення такого поняття як «безпека», «економічна безпека», прямо чи опосередковано включають визначення зовнішніх та внутрішніх загроз, а також врахування збалансованості інтересів об'єктів захисту.

Економічна безпека – це універсальна категорія, що відбиває захищеність суб'єктів економічних відносин на всіх рівнях, починаючи з держави і закінчуючи кожним його громадянином.

Економічна безпека підприємства – це системна захищеність діяльності від негативних впливів внутрішнього і зовнішнього середовища, а також здатність швидко ліквідувати різні варіанти загроз чи пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності. Зміст даного поняття містить у собі систему заходів, що забезпечують конкурентоспроможність і економічну стабільність підприємства, а також сприяють підвищенню рівня соціального добробуту працівників [3].

Економічна безпека підприємства – це стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства в даний час і в майбутньому. Безпека підприємства характеризується сукупністю якісних і кількісних показників, найважливішим з яких є рівень економічної безпеки підприємства.

Підприємством є самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих

потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності.

Відповідно до економічного словника, *безпека підприємства* – це стан захищеності його життєво важливих інтересів від несумлінної конкуренції, протиправної діяльності кримінальних формувань і окремих осіб, здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам, зберігати стабільність функціонування і розвитку підприємства відповідно до його статутних цілей [4].

Визнання ресторанного господарства однією з найприбутковіших галузей економіки у світі доводить необхідність забезпечення високого рівня стабільності щодо його діяльності та розвитку. Натомість ресторанна діяльність є однією з найризиковіших видів бізнесу. В цьому контексті вагомим аспектом цієї проблематики є забезпечення економічної безпеки діяльності закладів ресторанного господарства, як способу мінімізації ризиків та загроз і стабілізації прогресивного розвитку галузі.

Економічна безпека закладів ресторанного господарства (ЗРГ) – це стан захищеності життєво важливих інтересів будов від внутрішніх і зовнішніх загроз (джерел небезпеки), сформований адміністрацією і колективом ресторану чи відповідним службами шляхом реалізації системи заходів правового, економічного, організаційного, інженерно-технічного і соціально-психічного характеру [6, с. 69].

У цьому визначенні слід особливо зазначити три моменти:

- стан захищеності носить динамічний характер;
- загроза, що виходить зсередини, не менш небезпечна, ніж ззовні;
- система економічної безпеки ЗРГ може зіштовхуватися, навіть взаємодіяти на правовій основі з державною системою забезпечення безпеки.

Результатом забезпечення економічної безпеки підприємства є стабільність (надійність) його функціонування, ефективність економічної діяльності (прибутковість), особиста безпека персоналу.

Зміст поняття економічної безпеки підприємства є досить комплексним, містить ряд елементів, зокрема об'єкти та суб'єкти безпеки. Об'єктом безпеки підприємства виступає все те, на що спрямовані зусилля щодо забезпечення безпеки, або ж те, що потребує захисту:

- кадровий персонал підприємства, а саме: керівний склад, структурні підрозділи та їх

співробітники, функції яких пов'язані з різними видами інформації;

Соціальні загрози підприємства ресторанного господарства – це чинники, які руйнують людський потенціал ресторану та перешкоджають його розвитку на рівні особистості (низький рівень задоволення потреб, як працівників, так і клієнтів), на рівні колективу (низька якість взаємовідносин із колегами і керівництвом), на рівні підприємства (відсутність соціальної відповідальності бізнесу і партнерства, низький рівень досягнення цілей ресторанного підприємства)

- фінансові цінності підприємства, зокрема, національна та іноземна валюта, банківські операції та угоди підприємства, цінні папери та фінансові документи ЗРГ;

Загроза фінансовій безпеці ресторанного підприємства – це наявне чи потенційно можливе явище або чинник, який створює небезпеку для реалізації фінансових інтересів готельного підприємства та не дає можливості на належному рівні виконувати домовленості

- матеріальні цінності включають будівлі, сховища, обладнання, транспорт, засоби комунікації та інформатизації;

- інформаційними ресурсами можуть бути відомості що становлять банківську таємницю, комерційну таємницю та конфіденційну інформацію.

Отже, об'єктом економічної безпеки ресторанного закладу, є вся система її повноцінного функціонування. Уразивши хоча б один із об'єктів безпеки підприємства, остання зазнає відповідного впливу на окрему ділянку фірми, що може обернутися небезпекою або загрозою втрати балансу рівноваги виробничо-господарського механізму підприємства.

Проблеми власної економічної безпеки виникають перед кожним типом закладу не лише в кризові періоди, але і при стабільному економічному середовищі. Коли ресторан безперервно функціонує, то при вирішенні задач своєї економічної безпеки акцентує головну увагу на підтримці нормального ритму роботи, високого завантаження, на запобіганні матеріальному і/або фінансовому збитку, на дотриманні санітарно-гігієнічних норм, на недопущенні несанкціонованого доступу до службової, на протидії недобросовісній конкуренції і кримінальним проявам [7].

Ефективно працюючий ресторан, якщо він вчасно піддається необхідній модернізації, не є джерелом економічного неблагополуччя (економічної небезпеки) як для колективу працівників і його власника, так і для споживачів.

Криза призводить до утворення у даних типах закладів непосильної для них дебіторської заборгованості, відсутності коштів і можливостей для поповнення обігового капіталу. У результаті виробничий і науково-технічний потенціал ЗРГ переходить у стан спаду, стрімко зменшується коло постійних клієнтів, висококваліфікований кадровий склад лишає заклад.

З усіх можливих видів загроз економічній безпеці ЗРГ катастрофічних (природних і техногенних), інформаційних, конкурентних, організаційних або інших, особливо виділяються і розглядаються ті, що безпосередньо спрямовані на руйнування або ослаблення можливостей ресторану під впливом зовнішніх факторів.

Постійне посилення факторів, що загрожують економічній безпеці ресторану й обумовлюють його депресивний розвиток, порушує питання про створення сис-

Рис. 1. Об'єкти забезпечення безпеки на підприємстві ресторанного господарства

теми моніторингу стану і динаміки розвитку ресторану з метою завчасного попередження загрозової небезпеки, і вживання необхідних заходів захисту і протидії.

Моніторинг повинний бути результатом взаємодії всіх зацікавлених служб ресторану. При здійсненні моніторингу повинний діяти принцип безперервності спостереження за станом об'єкта моніторингу з урахуванням фактичного стану і тенденцій розвитку його потенціалу, а також загального розвитку економіки, політичної ситуації та дії інших загальносистемних факторів.

Для проведення моніторингу необхідне відповідне методичне, організаційне, інформаційне, технічне забезпечення.

Основні цілі моніторингу повинні бути наступними:

- оцінка стану і динаміки розвитку виробництва послуг ресторану;
- визначення причин, джерел, характеру, інтенсивності впливу загрозових факторів на потенціал виробництва;
- прогнозування наслідків дії загрозових факторів як на потенціал продуктивності, так і на сфери діяльності, забезпечувані продукцією і послугами цього потенціалу;
- системно-аналітичне вивчення сформованої ситуації і тенденцій її розвитку, розробка цільових заходів щодо відбиття загроз ресторану [8].

Враховуючи специфіку ресторанів і відповідно, фактичні та нормативні значення їх техніко-економічних показників і величини їхнього відхилення від бар'єрних (граничних) значень індикаторів економічної безпеки стану ресторану можна характеризувати як:

а) нормальний, коли індикатори економічної безпеки знаходяться в межах граничних значень, а ступінь використання наявного потенціалу близький до обґрунтованих нормативів завантаження;

б) передкризовий, коли минає бар'єрне значення хоча б одного з індикаторів економічної безпеки, а інші наближаються до певної околиці своїх бар'єрних значень і при цьому не до кінця втрачені технічні і технологічні можливості поліпшення умов і результатів виробництва шляхом прийняття до загроз заходів попереджувального характеру;

в) кризовий, коли минає бар'єрне значення більшості основних індикаторів економічної безпеки і з'являються ознаки необоротності спаду виробництва і часткової втрати потенціалу внаслідок вичерпання технічного ресурсу обладнання і площ, скорочення персоналу;

г) критичний, коли порушуються всі (або майже всі) бар'єри, що відділяють нормальний і кризовий стани розвитку готелю, а часткова втрата потенціалу стає неминучою і невідвратною [2].

Завоювання нових ринків для своїх послуг, як додаткових джерел, коштів необхідне для компенсації дефіциту фінансування і доведення його до рівня граничних значень показників економічної безпеки ресторану, нижче яких починається необоротна деградація його потенціалу, при якій сама постановка завдання оцінки економічної безпеки втрачає зміст.

Виявлення і вжиття заходів, спрямованих на запобігання загроз економічній безпеці, передбачає аналіз гіпотетичного стану ресторану в результаті виконання прийнятих раніше стратегічних економічних і науково-технічних рішень, загальних тенденцій і процесів у затребуваності послуг, інвестицій тощо.

Постійне посилення факторів, що загрожують економічній безпеці ресторану й обумовлюють його депресивний розвиток, порушує питання про створення системи моніторингу стану і динаміки розвитку ресторану з метою завчасного попередження загрозової небезпеки, і вживання необхідних заходів захисту і протидії.

У процесі розгляду проблеми забезпечення економічної безпеки ресторану можна передбачити:

– по-перше, що основною метою ресторану є одержання максимального прибутку в процесі виробництва і реалізації продукції, надання послуг;

– по-друге, ресторан прагне робити лише ті витрати, які дозволяють отримати дохід, або зменшити можливі витрати в майбутньому. Наприклад, витрати на дослідження ринку, рекламу, закупівлю нового обладнання тощо традиційно вважаються продуктивними, тобто здатними принести прибуток; а витрати на сплату штрафів, ліквідацію аварій і катастроф – непродуктивними, яких варто уникати [8].

Для обрання економічного підходу з метою підвищення рівня безпеки певного ресторану ставляться такі завдання:

– провести аналітичний огляд уявлень ряду дослідників про проблему забезпечення безпеки, опублікованих у сучасній літературі;

– оцінити ефективність деяких моделей прийняття рішень у сфері забезпечення безпеки;

– виявити економічні стимули підвищення рівня безпеки [8].

Можна коротко охарактеризувати деякі «зовнішні» методи стимулювання підвищення рівня безпеки ресторану. До цих методів відносяться:

1. Механізми економічної відповідальності ресторану. Ця група механізмів включає систему стандартів (норм, нормативів, квот), відхилення від яких веде до певних економічних санкцій для ресторану (від штрафів до заборони діяльності).

2. Механізми перерозподілу ризику. Це механізми страхування.

3. Механізми стимулювання підвищення рівня безпеки (зниження очікуваного збитку). Сюди відносяться механізми пільгового оподаткування, а також пільгового кредитування заходів щодо підвищення рівня безпеки (зниження ризику).

4. Механізми стимулювання повідомлення контрольному і наглядовому державному органам (наприклад, Держміськнагляду) даних про дійсний рівень безпеки ресторану на звітний період.

Дані методи стимулювання мають істотні недоліки: вони засновані або на інформації, наданій самим рестораном контролюючому органу, або на даних, отриманих зовнішнім контролюючим органом самостійно. Як показує практика, домогтися точності й об'єктивності оцінки ситуації при такому підході досить важко [10].

Принцип оптимізації загальних витрат на забезпечення безпеки варто розглядати як основу побудови ідеалізованої моделі балансу ресторану в умовах обмежених ресурсів. Будь-який ресторан прагне досягти оптимального балансу витрат ресурсів на забезпечення безпеки і прибутку та економії коштів, одержуваних в результаті зниження частоти негативних подій.

Безумовним плюсом цього підходу є ілюстрація продуктивності передвитрат, що стимулює підприємство платити за підвищення рівня безпеки і зниження ризику.

Як показує практика, «поствитратний» підхід не знайшов широкого застосування в деяких готелях через складність і трудомісткість процесу оцінки. Крім цього, даний підхід заснований на ретроспективній оцінці наслідків негативних подій, що викликає суперечки в науковому середовищі з приводу ефективності застосування отриманих даних у запобіганні майбутнім негативним подіям.

Бухгалтерський підхід схожий на «поствитратний», але неетичний з погляду суспільства, оскільки дозволяє, у деяких випадках, показати додатковий прибуток від негативної події і відіграє роль «антистимулу» проведення превентивних заходів.

Висновки із цього дослідження. Підсумовуючи, можна сказати, що важливою складовою ефективною діяльності підприємства ресторанного господарства є забезпечення економічної безпеки на підприємстві. Даний процес є трудомістким і потребує значних матеріальних, фінансових, інформаційних ресурсів, що є об'єктами економічної безпеки підприємства. На практиці підприємства ресторанного господарства зіштовхуються з низкою проблем при забезпеченні економічної безпеки. Тому, необхідним є створення системи моніторингу розвитку ресторанного підприємства з метою виявлення індикаторів економічної безпеки стану ресторану. У результаті проведеного аналізу існуючих підходів до оцінки процесу забезпечення безпеки виявлено, що на даний час залишається актуальною проблема пошуку комплексних економічних стимулів підвищення рівня безпеки підприємства ресторанного господарства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Школа І.М. Розвиток туристичного бізнесу регіону: [монографія] / за ред. д-ра екон. наук, проф. І.М. Школа. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 292 с.
2. Головка О.М. Організація готельного господарства: [навч. посібник] / [О.М. Головка, С.С. Махлинець, Г.В. Симочко]; за заг.ред. О.М.Головка. – К.: Кондор-Видавництво, 2012. – 338 с.
3. Джужі О. М. Економічна безпека: [навч. посібник] / О. Є. Користін, О. І. Барановський, Л. В. Герасименко та ін.; за ред. О. М. Джужі. – К.: Алєрта: КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. – 368 с.
4. Управління соціальною та екологічною безпекою діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipo.donnueet.education/images/stories/Distant/magistr/uprav-soc-ekolog-bezpek.pdf>.
5. Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/78234/finansii/ekonomichna_bezpeka_subyektiv_gospodarskoji_diyalnosti
6. Стельмащук Н.А. Управління економічною безпекою розвитку підприємства / Н.А. Стельмащук // Сталий розвиток економіки. – 2011. – № 3. – С. 68–74.

7. Економічна безпека підприємства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stud.com.ua/21671/ekonomika/ekonomichna_bezpeka_pidpriemstva.
8. Роглев Х.Й. Основи готельного менеджменту: Підручник. – К.: Кондор, 2009. – 408 с.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourism-book.com/pbooks/book-62/ua/chapter-2399/>.
10. Драган О.І. Соціально-економічна безпека [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» галузі знань 0305 «Економіка та підприємництво» ден.форми навч. / О.І. Драган. – К.: НУХТ, 2013. – 114 с.